

דן אבנון (עורך), היגוך אזרחי בישראל. תל אביב: עם עובד, 2013. 470 עמ'.

הללי פינסון

היגוך האזרחי בישראל, או ליתר דיוק – תכנית הלימודים באזרחות לחטיבה העליונה, עומדים בשש השנים האחרונות במרכזו של ויכוח פוליטי ציבורי ער, שהעלה על סדר היום החינוכי והציבורי את השאלה מהו היגוך האזרחי הראוי ומהן מטרותיו. היגוך לאזרחות בישראל מצוי במידה רבה בין שני מתחים: מצד אחד, המתח שבו געה הוראת האזרחות מראשיתה בין לאומיות לבין דמוקרטיה ובין הפרטיקולרי לבין האוניברסלי. מן הצד האחר, השאלה בנוגע למידת השיבות של המקצוע ומרכזיותו. מעטים יטענו כי אין צורך בחיגוך האזרחי או אין בו ערך, והוויכוחים בשנים האחרונות בדבר אופייה ומטרותיה של תכנית הלימודים באזרחות מעידים עד כמה מבינים גורמים פוליטיים את השיבות (ולו הסמלית) ואת כוחו של תחום זה. עם זאת, בעידן הנאו-ליברלי של כלכלת ציונים, אזרחות צרכנית וקידוש בחירותיו של הפרט נראה כי ערכו או השיבות של התחום במשחק זה מוטלים לעתים בספק.

מפתיע אפוא שעד היום לא הפך היגוך האזרחי לתמה מרכזית במחקר החינוכי. בעשור האחרון אמנם התרכבו מספר העבודות ונוספו חוקרים העוסקים במישרין או בעקיפין בחיגוך האזרחי בישראל, אך תחום זה עדיין מייצר שיתקשורת ופוליטי יותר מאשר שיה אקדמי וחינוכי. דן אבנון קיבל עליו, ולא בפעם הראשונה, את המשימה להפגיש בין שאלות תאורטיות העוסקות במושג האזרחות ובחיגוך האזרחי לבין שאלות העומדות במרכזו של סדר היום התברתי-פוליטי. לקובץ בעריכתו שיצא לאור בשנת 2006, שפת אזרח בישראל, ולקובץ שפורסם לא מכבר ועומד במוקד של סקירה זו – היגוך אזרחי בישראל – השיבות ותרומה רבות לדיון האקדמי בתחום. אבנון מציג בפנינו קובץ רחב ועשיר, הדן בהיבטים שונים של היגוך האזרחי בישראל, ובתוך כך הוא משכיל לקבץ פרספקטיבות דיסציפלינריות, תאורטיות, פדגוגיות ואידאולוגיות שונות.

* ד"ר הללי פינסון, המחלקה לחינוך, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

דואר אלקטרוני: halleli@gmail.com

מגמות, 2016, (3), 409-413

© כל הזכויות שמורות

שני פרקים בקובץ מציגים דיון רפלקטיבי באתגרים הטמונים במימוש של חזון האזרחות המשותפת, כפי שהוא בא לידי ביטוי בדוח קרמניצר. בפרק הפותח של הספר קרמניצר עצמו מציג דיון בדוח במלאות לו 13 שנים. בדבריו הוא מאשרר את המסגרת המושגית והנורמטיבית של הדוח ותולה את הקשיים ביישומה בהקשר החברתי-פוליטי. למעשה, קרמניצר מתאר את המתח הבלתי פתיר, העולה גם מדבריו של אבנון בהקדמה לקובץ, בין האופן המרובד והמשוסע שבו מתנהלת החברה הישראלית לבין תפיסה אזרחית אוניברסלית ליברלית שהדוח ניסה לקדם.

גם תמיר מציגה בפרק 11 דיון רפלקטיבי המתבונן באופן מפוכח בכוח האיחוי המוגבל של החינוך האזרחי, כפי שחווה אותו בתקופת כהונתה כשרת החינוך. תמיר מתמקדת באופן שבו הפגינה מערכת החינוך אזלת יד בכל הנוגע לדרך הטיפול בנושאים שנויים במחלוקת והותירה את המורים "חשופים בחזית".

מאמרים נוספים בקובץ מציגים משנה חינוכית בדמות תכנית פדגוגית. המאמרים של זוהר (פרק 2) ואדר כהן (פרק 3), שניתן לקוראם כיחידה אחת, דנים במודל הפדגוגי הראוי לחינוך לאזרחות ובמודל "האופק הפדגוגי" והרלוונטיות שלו לחינוך לאזרחות. יריב-משעל (פרק 15) דנה במגבלותיהם של המודל הרפובליקני-לאומי ושל המודל הליברלי בהקשר הישראלי. היא מציעה גישה שלישית, ההולמת יותר חברה קונפליקטואלית כחברה הישראלית, שהמוקד שלה הוא עיסוק בדילמות אזרחיות הדורשות ידע וביקורת, ולקראת סוף המאמר היא פורסת תכנית מתודולוגית לדוגמה. גם מאמריהם של אלוני (פרק 12) וג'אמל (פרק 13) מציגים כל אחד מודל חינוכי ודמוקרטי חלופי, שהם מבקשים להציע כבסיס לחינוך האזרחי בישראל – החינוך ההומניסטי והדמוקרטי ההתדיינותית, בהתאמה.

הקובץ פורש קשת רחבה של נקודות מבט חברתיות ופוליטיות. מובאים בו מאמרים העוסקים באתגר החינוך האזרחי מנקודת המבט של החינוך הערבי (אגבריה וג'אברין), בשיר וג'אמל) והחינוך הממלכתי-דתי (גייגר, סרגוסי והלינגר) תוך מתן ביטוי לחזונות אזרחיים מנוגדים. הפרק של גייגר (פרק 4), העוסק בעיקרי הדוח של המכון לאסטרטגיה ציונית שפורסם בשנת 2009 וגייגר עצמו חתום עליו, ניצב למעשה למול הפרק של בשיר בשיר. שני הפרקים מבקרים את חזון החינוך האזרחי, כפי שהוטבע בדוח קרמניצר, מפרספקטיבות פוליטיות ותאורטיות שונות מאוד ומציעים חזונות אזרחיים סותרים: הראשון אתגור רפובליקני והשני חזון המבוסס על צדק חלוקתי והכרתי, הקורא להתמודדות עם המורשת הקולוניאלית של ישראל. עם זאת, דווקא לאור הסערה שחולל הדוח שגייגר חתום עליו חסר, לדעתי, בקובץ מאמר שיציג ניתוח ביקורתי חברתי-פוליטי של השינויים שחולל הדוח בשיח האזרחות בשש השנים האחרונות. שינויים אלו באו לידי ביטוי בשכתובם של תכנית הלימודים וספר הלימוד, בדומיננטיות גוברת של אנשי המכון לאסטרטגיה ציונית בהוראת האזרחות ובפיטוריו של אדר כהן, אחד הכותבים בקובץ, מתפקידו כמפמ"ר אזרחות.

מן הרא
המדינה, די
על מחקר:
בחיבות ד
לדיון האק
במשמעות
הפורמלי:
בהיבטים נ
החינוך הא
מעבר
חלקם הגד
להגשתן
לאזרחות.
תאורטיות
בדומה
מהודקים
שאני סבו
וג'אברין
משפטי,
הכותבים
ביטוי ב
האתגר ל
ובצדק,
חדשנית.
לפי הגד
ההצהרת
בכך שיי
במושג
מערכת
"הפוליני
מאמצע
ביטוי ב
גם הכו
מצד או
מן הצד
ניכרת

מן הראוי לציין את מגוון הפרספקטיבות הדיסציפלינריות שהקובץ מאגד: מדעי המדינה, דוגמת המאמר של אריאלי (פרק 14), שהוא הפרק היחיד בקובץ המתבסס על מחקר אמפירי; משפטים, בפרק של כרמלי (פרק 17), החותם את הקובץ ומתמקד בחשיבות השפה המשפטית לחינוך; ולימודי תרבות, דיסציפלינה שלרוב אינה שותפה לדיון האקדמי בחינוך לאזרחות וזוכה לייצוג בפרק של סרינג (פרק 16), העוסק במשמעות האזרחית של סרטי גנגסטרים. זאת ועוד, הקובץ אינו מסתפק בדיון בפן הפורמלי של החינוך האזרחי – הוראת האזרחות – ומציג גם תרומות המתמקדות בהיבטים נוספים של החינוך לאזרחות, כגון המאמר של אביב כהן (פרק 6), הבוחן את החינוך האזרחי בהקשר של תחום ידיעת הארץ.

מעבר לעושרו התאורטי והדיסציפלינרי, חשיבותו של הקובץ טמונה בנגישותו. חלקם הגדול של הפרקים מובאים בצורה קריאה גם לקורא הלא אקדמי, והם תורמים להנגשתן של גישות תאורטיות שונות לקורא בעברית ובין השאר גם לקהילת המורים לאזרחות. קהילה מודעת זו תרה תמיד אחר חומרים שגם ינגישו עבודה תפיסות תאורטיות וגם ימשיגו את האתגרים שהיא מתמודדת עמם.

כדומה לקבצים ערוכים אחרים, גם קובץ זה אינו אחיד באיכותו, ויש בו פרקים מהודקים יותר ומהודקים פחות. בהמשך הסקירה אני מבקשת להתייחס לפרקים אחדים, שאני סבורה שתרומתם משמעותית ובלטת. הפרק הראשון הוא הפרק של אגבריה וג'אברין (פרק 5). פרק עשיר זה מציג חיבור בין ניתוח מדיניות חינוכית לבין שיח משפטי, חיבור ראוי שפעמים רבות אינו זוכה לבלטות במחקרי מדיניות חינוכית. הכותבים מחברים כך בין סוגיות משפטיות פורמליות לבין שאלות נורמטיביות ואופן ביטוי בהקשר של מדיניות חינוכית בכלל והחינוך האזרחי בפרט. פרק זה מציג את האתגר של החינוך האזרחי במסגרת החינוך הערבי, או כפי שהכותבים מכנים אותו, ובצדק, מערכת חינוך לערבים, אך הם עושים זאת מתוך אימוץ של מסגרת מושגית חדשנית. אגבריה וג'אברין מכניסים לשיח את המושג "הפוליטיקה של הזלזול", שהיא לפי הגדרתם, פוליטיקה של הכרה ואי-הכרה. במילים אחרות, מדובר בהכרה ברמה ההצהרתית או בהכרה הצהרתית בצורך לחלוקה שוויונית יותר של המשאבים, הכרה בכך שיש צורך בהכרה, לצד מדיניות עקבית של אי-הכרה מעשית. באמצעות השימוש במושג זה הכותבים מציגים ניתוח מרענן ומעמיק של מעמדה החינוכי והמשפטי של מערכת החינוך לערבים. בהקשר של החינוך האזרחי, הם מצביעים על אופן ביטוייה של "הפוליטיקה של הזלזול" ועל אופן עיצובו של השיח הדומיננטי של החינוך לאזרחות מאמצע שנות ה-90 של המאה הקודמת ועד שנת 2009. אפשר לראות בשני אופנים אלו ביטוי ברמה המוצהרת לרצון ליצור אזרחות משותפת ושפה משותפת, הדורשת לכאורה גם הכרה במיעוט (כפי שמיטיב לחזור ולהסביר קרמניצר בפרק הראשון של הקובץ), מצד אחד, וביטוי חלקי מאוד (אם בכלל) של הכרה במיעוט הפלסטיני כמיעוט לאומי, מן הצד האחר. יתרה מזו, הם מצביעים על כך שבזירות נוספות של החינוך האזרחי ניכרת התעלמות גורפת מקיומו של החינוך הערבי ומן הצורך שלו להנך לערכים,

לדוגמה בקביעת מטרות החינוך הממלכתי ובתכניות חוץ-קוריקולריות של חינוך ערכי-חברתי, שנועדו לפתח זהות ומורשת.

המאמר של רוזנברג (פרק 7), איש חינוך וחוקר, בוחן את הפער בין העיסוק באנטישמיות לבין העיסוק בגזענות במערכת החינוך הישראלית ואת השלכותיו של הפער על החינוך לאזרחות. רוזנברג מצביע על מגמה ידועה בהוראת ההיסטוריה – תפיסה פּרטיקולרית, העולה בקנה אחד עם מגמה שעבודות סוציולוגיות שונות הצביעו עליה (שנהב ויונה, 2008): העדר שיח על גזענות בישראל. רוזנברג אינו מסתפק בכך ומדגים כיצד גם בתכנית הלימודים באזרחות בגרסתה הקודמת, שהגישה לכאורה מגמות אוניברסליות, אין דיון בגזענות, והערכים הדמוקרטיים האוניברסליים נדונים מתוך התעלמות ממנו. לטענתו, כך נוצר דיסוננס קוגניטיבי המאפשר לתלמידים יהודים לגלות רגישות גבוהה לאנטישמיות ורגישות נמוכה לגזענות בעת ובעונה אחת. לפרק זה ולקו מחקרי חינוכי זה יש חשיבות עליונה, בעיקר לאור ביטויי הגזענות הגלויים בקרב בני נוער ואנשים צעירים כיום. בכינוס, שעסק בחינוך האזרחי והתקיים באפריל 2014 במכללת אורנים, התקיים פאנל של מורים לאזרחות ממגורים שונים. כל הדוברים, מורים מן החינוך הממלכתי, הערבי והממלכתי-דתי, הצביעו על הגזענות כאחד האתגרים, אם לא האתגר המרכזי, שהם צריכים להתמודד עמו כמורים לאזרחות. אכן אני סבורה כי הגיע העת שהחינוך האזרחי בישראל, והמחקר סביבו, יעסקו ברכיב הנתפס כחלק בלתי נפרד מן החינוך האזרחי באירופה ובארצות הברית – חינוך אנטי-גזעני. פרק נוסף הראוי לציון הוא הפרק של סרגוסי, המציג ניתוח של השיח העוסק במתח בין יהדות לבין דמוקרטיה בחינוך הממלכתי-דתי, כפי שהוא עולה מחוזרי אגף החינוך הממלכתי-דתי. סרגוסי מנתח את חוזרי האגף ואת האופן שבו המשיג הממסד של זרם חינוכי זה את המתח הזה במסמכים שפורסמו משנת 1967 ועד ההתנתקות. ניתוחו של סרגוסי מוקפד, מעמיק ומלמד על המתחים, על הסתירות ועל דרכי ההתמודדות עמם במגזר חינוכי זה, באופן המתעלה על הדרך הפשטנית שנדרשים לה לעתים רבות בדיונים מן הסוג הזה.

המאמר של ג'אמל מציג מושג חשוב – דמוקרטיה התדיינותית. עד כה לא מצא מושג זה את דרכו למחקר ולכתיבה על החינוך האזרחי בישראל, אולי בשל המרחק הרב בין המציאות הפוליטית הישראלית לבין מודל זה. המאמר אכן מוגבל לרמה התאורטית, והולשתו נובעת מכך שהוא אינו עוסק באופן ממשי בשדה החינוכי. עם זאת, חשוב לציין בגלל החשיבות הטמונה בהוספתן של תפיסות חדשות ופרספקטיבות תאורטיות רעננות לדיון, העבש לעתים, על דמוקרטיה רפובליקנית-ליברלית, השולט בשיח על החינוך האזרחי ומאפיין גם פרקים רבים בספר זה. מעניין הוא ששניים מן הפרקים המציגים מסגרות תאורטיות חדשות, הם פרקים שכתבו כותבים פלסטינים (אגבריה וג'אברין וג'אמל). עם זאת, אין להתפלא שדווקא מתוך מקום חברתי כזה צומחים רעיונות חדשים. כולי תקווה שנראה בקרוב, בעוד פחות מעשור, עבודות נוספות מהחברות בין תחומי דעת שונים ומביאות מושגים תאורטיים חדשניים לדיון.

עם הפני
מעוניינת לו
עתידיים בח
חשוב מאוד
עוסקים בח
אלו, אבל
סבורה כי
הכשרת מוז
להתכוננות
נושא נ
החינוך הא
שואף לעצו
הגלובלי.
לאזרחות
בעתיד את
כפי ש
כמעט לא
אמנם גר
מתייחסים
עם זאת,
רבות חול
להמשך.

מקורות
אבנון, ד
שנהב, י
המאו

עם הפנים לעתיד, אני רוצה להצביע על חסרים אחדים בקובץ שלפנינו. יותר משאני מעוניינת להציג כאן ביקורת (שהרי אין קובץ מושלם), אני מעוניינת לקרוא למחקרים עתידיים בתחום. מן הקובץ שלפנינו נעדרת כמעט לחלוטין הפרספקטיבה של שחקן חשוב מאוד – המורים. אף על פי שחלק מן הכותבים הם מורים בעצמם, מאמריהם אינם עוסקים בחוויות ובאתגרים שהוראה מזמנת להם. תמיד אמנם מדברת על אתגרים אלו, אבל על אף חשיבות דבריה היא מדברת על המורים ואינה מביאה את קולם. אני סבורה כי זה אחד התחומים שחסרים בו מחקרים וכתובה. בהקשר זה, גם עבודות על הכשרת מורים לאזרחות והקוריקולום הנדרש להם נושאים חשובים, שעדיין לא זכו להתבוננות מספקת במחקר.

נושא נוסף שאני סבורה שזקוק לטיפול הוא נקודת המפגש בין המדיניות בתחום החינוך האזרחי לבין הדומיננטיות של השית הנאו-ליברלי הרווח כיום בחינוך. שית זה שואף לעצב דמות חדשה של אזרח: אזרח גלובלי, צרכני, המסוגל לתפקד בשוק הכלכלי הגלובלי. שית זה, בין שאנו תומכים בו ובין שאנו מבקרים אותו, חודר גם לחינוך לאזרחות במונח הרחב שלו וגם לפן הפורמלי יותר של הוראת האזרחות. כדאי לבחון בעתיד את נקודת ההשקה הזאת.

כפי שנאמר בפתיחת הסקירה, החינוך לאזרחות היה ועודנו בעין הסערה. בספר כמעט לא ניתן ביטוי לוויכוח הניטש בשש השנים האחרונות. מאמרו של גייגר הוא אמנם גרסה מקוצרת של הדוח, שחולל את הסערה הציבורית, וגם אגברייה וג'אברין מתייחסים למתרחש בזירת החינוך לאזרחות לאחר שנת 2009, אבל הם כמעט היחידים. עם זאת, ברור לי כי הרכבתו של קובץ ערוך היא מלאכה ארוכה ומתמשכת, ופעמים רבות חולף זמן מקיבוץ המאמרים ועד הדפסתו של הספר, ולכן יש לראות זאת כקריאה להמשך.

מקורות

אבנון, ד' (2006). שפת אזרח בישראל. ירושלים: מאגנס.
שנהב, י' ויונה, י' (2008). גזענות בישראל. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.